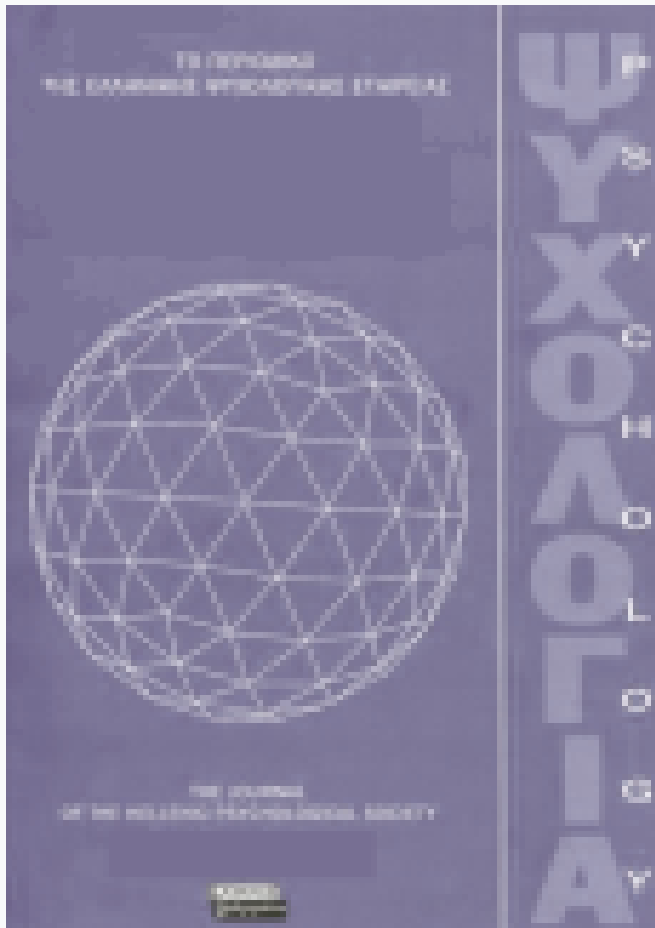

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 12, No 3 (2005)

Resilience and self-efficacy beliefs: A study of immigrant adolescents

Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη, Βασίλης Παυλόπουλος, Νίκος Τάκης, Μαρίνα Ντάλλα, Αθανασία Χρυσούλα Παπαθανασίου, Ann S. Masten

doi: [10.12681/psy_hps.23972](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23972)

Copyright © 2020, Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη, Βασίλης Παυλόπουλος, Νίκος Τάκης, Μαρίνα Ντάλλα, Αθανασία Χρυσούλα Παπαθανασίου, Ann S. Masten

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Μόττη-Στεφανίδη Φ., Παυλόπουλος Β., Τάκης Ν., Ντάλλα Μ., Παπαθανασίου Α. Χ., & Masten, A. S. (2020). Resilience and self-efficacy beliefs: A study of immigrant adolescents. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 12(3), 349–367. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23972

Ψυχική ανθεκτικότητα και προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας: Μια μελέτη μεταναστών και παλιννοστούντων εφήβων

ΦΡΟΣΩ ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΝΙΚΟΣ ΤΑΚΗΣ,
ΜΑΡΙΝΑ ΝΤΑΛΛΑ, ΑΘΑΝΑΣΙΑ-ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
Πανεπιστήμιο Αθηνών

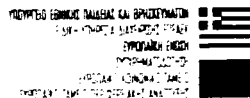
ANN S. MASTEN
Πανεπιστήμιο της Μινнесότα, ΗΠΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μετανάστευση και ο επιπολιτισμός θεωρούνται στρεσογόνες εμπειρίες τόσο για τους ενήλικες όσο και για τα παιδιά. Σκοπός αυτής της εργασίας ήταν να εξετασθεί η σχέση μεταξύ των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας και της ψυχικής ανθεκτικότητας ενός δείγματος μεταναστών και παλιννοστούντων εφήβων. Το δείγμα αποτελούνταν από 1.035 μαθητές 12-15 ετών. Από αυτούς 585 ήταν γηγενείς Έλληνες, 85 μετανάστες δεύτερης γενιάς, 136 Αλβανοί και 229 ήταν Ελληνοπόντιοι. Η ψυχολογική τους επάρκεια αξιολογήθηκε βάσει της σχολικής τους επίδοσης (βαθμοί σε μαθήματα), του αριθμού των απουσιών τους και της συμπεριφοράς τους στο σχολείο (αξιολόγηση καθηγητών με ειδικά κατασκευασμένο ερωτηματολόγιο). Ο βαθμός αντιξοότητας που βίωναν οι μαθητές αξιολογήθηκε με ένα Ερωτηματολόγιο Γεγονότων Ζωής (Fthenakis & Minsel, 2002) καθώς και με ένα ερωτηματολόγιο που εξέταζε διάφορα κοινωνικοδημογραφικά στοιχεία που αφορούν την οικογένεια και τα οποία θεωρούνται δείκτες επικινδυνότητας (Luthar, 1991). Οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας των εφήβων αξιολογήθηκαν με το Ερωτηματολόγιο Προσδοκιών Αυτοαποτελεσματικότητας (Perceived Self-Efficacy Scale) του A. Bandura (Bandura, Barbaranelli, Caprara, & Pastorelli, 1996). Το δείγμα χωρίστηκε σε ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας συνδυάζοντας τους βαθμούς επάρκειας και αντιξοότητας. Μια τριπαραγοντική ανάλυση διακύμανσης (ομάδα ανθεκτικότητας, χώρα γέννησης και φύλο) έδειξε ότι οι ψυχικά ανθεκτικοί και οι ψυχολογικά επαρκείς έφηβοι είχαν υψηλότερες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας από τους ψυχικά ευάλωτους και τους ψυχολογικά μη επαρκείς εφήβους. Οι υψηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας συνδέονται δηλαδή με υψηλή ψυχολογική επάρκεια, ανεξάρτητα από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζει ο έφηβος. Μια διαχρονική μελέτη μπορεί, όμως, να δείξει καθοριστικά εάν οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας είναι ψυχοκοινωνικός πόρος για την ψυχολογική επάρκεια ή είναι, αντίθετα, αποτέλεσμα της υψηλής επάρκειας.

Λέξεις-κλειδιά: Ψυχική ανθεκτικότητα, Μετανάστες, Έφηβοι, Προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας, Παράγοντες επικινδυνότητας.

Σημείωση: Η δημοσίευση αυτή αποτελεί τμήμα έρευνας που χρηματοδοτήθηκε κυρίως από το πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. II «Πυθαγόρας: Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια» και εν μέρει από τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Διεύθυνση: Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη, Τομέας Ψυχολογίας, Τμήμα ΦΠΨ, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πανεπιστημιόπολη, 157 84 Ιλίσια. Τηλ.: 210-7277515. Fax: 210-7277534. E-mail: frmotti@psych.uoa.gr

Πολλές μελέτες έχουν δείξει ότι οι αντιξοότητες και τα αρνητικά γεγονότα ζωής θέτουν σε κίνδυνο την ψυχική υγεία, την ψυχοκοινωνική προσαρμογή και την ομαλή ανάπτυξη των περισσότερων παιδιών και εφήβων (π.χ. Cicchetti & Cohen, 1995. Sameroff, Gutman, & Peck, 2003). Τη δεκαετία του 1970, όμως, πολλοί μελετητές άρχισαν να επισημαίνουν ότι ένας αξιοσημείωτος αριθμός παιδιών και εφήβων καταφέρνει τελικά να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες και να λειτουργήσει με επάρκεια, χωρίς να παρουσιάσει ιδιαίτερα ψυχολογικά προβλήματα (π.χ. Garmezy, 1974). Το φαινόμενο αυτό ονομάστηκε ψυχική ανθεκτικότητα (resilience) και έχει τραβήξει διεθνώς την προσοχή τόσο των επιστημόνων όσο και του κοινού.

Το ενδιαφέρον για την ψυχική ανθεκτικότητα μετέφερε το επίκεντρο των ερευνών από τη μελέτη της αιτιολογίας διαφόρων μορφών ψυχοπαθολογίας, και ειδικότερα από τη μελέτη των αρνητικών επιπτώσεων διαφόρων ψυχοπαιστικών γεγονότων και άλλων ειδών αντιξοότητας, στη μελέτη της αποτελεσματικής προσαρμογής στο περιβάλλον και της ψυχολογικής επάρκειας, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που το παιδί ή ο έφηβος ζει κάτω από αντίξοες, στρεσογόνες συνθήκες. Η μελέτη του φαινομένου της ψυχικής ανθεκτικότητας θεωρείται ο ακρογωνιαίος λίθος της αναπτυξιακής ψυχοπαθολογίας, κλάδου που αναπτύχθηκε τα τελευταία 30 χρόνια και συνδυάζει τη μελέτη της ψυχολογικής επάρκειας και των δυσκολιών προσαρμογής καθώς και της φυσιολογικής και της παθολογικής συμπεριφοράς (Masten & Coatsworth, 1995. Sroufe & Rutter, 1984).

Η ψυχική ανθεκτικότητα αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να λειτουργεί με επάρκεια παρά το γεγονός ότι ζει κάτω από αντίξοες, στρεσογόνες συνθήκες. Για να θεωρηθεί ένα παιδί ψυχικά ανθεκτικό, πρέπει να πληρούνται δύο βασικές προϋποθέσεις: Πρώτον, πρέπει να ζει κάτω από αντίξοες συνθήκες, οι οποίες θέτουν σε κίνδυνο την ψυχική υγεία και την ψυχολογική επάρκεια των περισσότερων ατόμων, και, δεύτερον, πρέπει να είναι καλά προσαρμοσμέ-

νο και ψυχολογικά επαρκές, παρά το γεγονός ότι ζει κάτω από αυτές τις συνθήκες. Οι αντίξοες συνθήκες που θέτουν σε κίνδυνο την ομαλή εξέλιξη και την ψυχολογική επάρκεια ενός παιδιού ονομάζονται παράγοντες επικινδυνότητας. Το γεγονός ότι κάποια παιδιά καταφέρνουν να αντιμετωπίσουν θετικά τις δυσκολίες της ζωής τους δείχνει ότι κάποιοι άλλοι παράγοντες, είτε ατομικοί είτε περιβαλλοντικοί, τα προστατεύουν από τις αρνητικές επιπτώσεις των παραγόντων επικινδυνότητας. Οι παράγοντες αυτοί αναφέρονται στη διεθνή βιβλιογραφία με το γενικό όρο προστατευτικοί παράγοντες (Luthar & Zelazo, 2003).

Η παρουσία παραγόντων επικινδυνότητας είναι μία από τις προϋποθέσεις για να θεωρηθεί ένα παιδί ψυχικά ανθεκτικό. Οι Luthar και Cushing (1999) περιέγραψαν τρεις τρόπους που έχουν χρησιμοποιηθεί από τους ερευνητές για να αξιολογήσουν τους βαθμούς αντιξοότητας και στρες κάτω από τους οποίους ζει ένα παιδί, οι οποίοι φανερώνουν και τη μορφή που μπορούν να πάρουν αυτοί οι παράγοντες. Μία μέθοδος αφορά τη χρήση ερωτηματολογίων που εξετάζουν τη συσσωρευτική παρουσία διαφόρων αρνητικών γεγονότων ζωής μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, όπως είναι η νοσηλεία του παιδιού ή μέλους της οικογένειάς του λόγω κάποιας αρρώστιας, τραυματισμού ή εγχείρησης, ο θάνατος προσφιλούς ατόμου, η μετακόμιση κ.λπ. Η δεύτερη μέθοδος αφορά μεμονωμένους, συγκεκριμένους παράγοντες επικινδυνότητας, οι οποίοι μπορεί να είναι είτε χρόνιοι είτε οξείες, όπως είναι η χρόνια σωματική ή ψυχική ασθένεια γονέα, η κακοποίηση του παιδιού, ένας καταστροφικός σεισμός κ.λπ. Η τρίτη μέθοδος αφορά τη μέτρηση διάφορων κοινωνικοδημογραφικών παραγόντων, όπως είναι η οικονομική ανέχεια, η οικογένεια να ανήκει σε εθνική ή θρησκευτική μειονότητα κ.λπ., οι οποίοι έχει αποδειχθεί ότι αποτελούν αντιξοότητα στη ζωή ενός παιδιού.

Η δεύτερη προϋπόθεση για να θεωρηθεί ένα παιδί ψυχικά ανθεκτικό αφορά την ψυχολογική επάρκεια του παιδιού. Οι Masten, Burt και Coatsworth (in press) θεωρούν ως ψυχολογικά επαρκές ένα άτομο που λειτουργεί αποτελεσμα-

τικά και είναι καλά προσαρμοσμένο στο περιβάλλον του. Θεωρούν δε ότι η ποιότητα της προσαρμογής του εξελισσόμενου ατόμου κρίνεται από τον τρόπο που αντιμετωπίζει τις αναπτυξιακές προκλήσεις του σταδίου που διανύει, όπως αυτές ορίζονται από τον πολιτισμό στον οποίο ανήκει (Μόττη-Στεφανίδη, 2004). Βασικοί δείκτες της ψυχολογικής επάρκειας ενός παιδιού όπως και ενός εφήβου είναι η ποιότητα των σχέσεών του με άλλα παιδιά, η σχολική του επίδοση, η αυτοεκτίμησή του, η θετική συναισθηματική του διάθεση, η απουσία προβλημάτων συμπεριφοράς (Masten & Coatsworth, 1995).

Το βασικό ερώτημα που θέτουν όσοι ερευνούν το φαινόμενο της ψυχικής ανθεκτικότητας είναι: πώς τα καταφέρνουν ορισμένα παιδιά να ξεπεράσουν τις αντιξοότητες, που σχετίζονται αρνητικά με την ψυχοκοινωνική προσαρμογή των περισσότερων παιδιών, και να λειτουργήσουν με επάρκεια; Ποιες παράμετροι και ποιες διεργασίες δρουν προστατευτικά για την προσαρμογή τους; Σύμφωνα με τον Garmezy (1993), οι προστατευτικοί παράγοντες μπορούν να χωρισθούν σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία προστατευτικών παραγόντων αναφέρεται σε δεξιότητες και χαρακτηριστικά του (ιδίου του παιδιού (π.χ. υψηλή νοημοσύνη, υψηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας, κάποιο ταλέντο), η δεύτερη κατηγορία αναφέρεται σε χαρακτηριστικά της οικογένειάς του (π.χ. συνοχή της οικογένειας) και η τρίτη κατηγορία αναφέρεται σε χαρακτηριστικά του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντός του (π.χ. ύπαρξη υποστηρικτικού κοινωνικού δικτύου).

Ορισμένοι ερευνητές διαφοροποιούν, ωστόσο, τους παράγοντες αυτούς ανάλογα με τις συνθήκες υπό τις οποίες δραστηριοποιούνται (Luthar, in press). Όταν ένας παράγοντας λειτουργεί ευεργετικά για την ψυχοκοινωνική προσαρμογή ενός παιδιού, ανεξάρτητα από τις συνθήκες διαβίωσής του και τις εμπειρίες του, τότε ο παράγοντας αυτός θεωρείται ότι είναι ψυχοκοινωνικός πόρος (resource) και όχι καθαυτό προστατευτικός παράγοντας. Καθαρά προστατευτικός παράγοντας θεωρείται εκείνος ο παρά-

γοντας που λειτουργεί ευεργετικά όταν το παιδί βρίσκεται κάτω από στρεσογόνες, αντίξοες συνθήκες, αλλά δεν παίζει ιδιαίτερο ρόλο όταν το παιδί βρίσκεται κάτω από συνθήκες χαμηλού στρες (π.χ. Masten & Powell, 2003).

Στην εργασία αυτή εξετάστηκε η σχέση της ψυχικής ανθεκτικότητας με τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας. Οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας αναφέρονται στις πεποιθήσεις του ατόμου ότι μπορεί να συμπεριφερθεί με τρόπο ώστε να επιτύχει ένα επιθυμητό αποτέλεσμα, και θεωρούνται ότι λειτουργούν προστατευτικά, με την ευρεία έννοια του όρου, για την ψυχοκοινωνική προσαρμογή του παιδιού και του εφήβου (Bandura, 1997. Bradley & Corwyn, 2001). Αναφέρονται συνήθως σε συγκεκριμένους τομείς και καταστάσεις και δεν αφορούν μια γενική εκτίμησή του ατόμου για τις δυνατότητές του, αν και έχουν περιγραφεί και πιο γενικευμένες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας (Bandura, 1997). Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι καθορίζουν τη συμπεριφορά, τη σκέψη και το συναίσθημα του ατόμου (Καλαντζή-Αζίζι, 2002). Έτσι, παραδείγματος χάριν, η πεποίθηση ενός παιδιού ότι είναι ικανό να ρυθμίσει τη μάθησή του και να τα καταφέρει σε διάφορα μαθήματα του σχολείου επηρεάζει τα κίνητρα και το ενδιαφέρον του για μάθηση και, τελικά, την ίδια τη σχολική του επίδοση.

Η έρευνα που παρουσιάζεται σε αυτό το τεύχος είναι μέρος ενός ερευνητικού προγράμματος που έγινε στον Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και αφορά τη μελέτη της ψυχικής ανθεκτικότητας μεταναστών και παλινοστούτων εφήβων (Μόττη-Στεφανίδη, 2005. Μόττη-Στεφανίδη, Ντάλλα, Παπαθανασίου, Τάκης, & Παυλόπουλος, υπό δημοσίευση). Οι δύο κυριότεροι στόχοι αυτού του προγράμματος ήταν: (α) να εντοπισθούν οι ψυχικά ανθεκτικοί και οι ψυχικά ευάλωτοι γηγενείς Έλληνες, μετανάστες και παλινοστούντες μαθητές, και (β) να διερευνηθούν διάφοροι ατομικοί παράγοντες, όπως είναι οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας, η έδρα ελέγχου, οι στρατηγικές επιπολιτισμού, ο βαθμός επίτευξης εθνικής ταυτότητας

κ.λπ., με σκοπό να εξετασθεί ποιοι δρουν προστατευτικά για την ψυχική τους υγεία και ποιοι λειτουργούν επιβαρυντικά και συνδέονται με δυσκολίες στην προσαρμογή των εφήβων.

Τα παιδιά μεταναστών και παλιννοστούτων θεωρούνται από πολλούς ερευνητές ότι είναι σε υψηλό κίνδυνο να παρουσιάσουν ψυχολογικά προβλήματα και προβλήματα προσαρμογής, διότι η μετακίνηση από μία χώρα και η εγκατάσταση σε μία άλλη, καθώς και η διαβίωση σε μία χώρα ως μειονότητα, θεωρούνται ιδιαίτερα στρεσογόνες διαδικασίες (Μόττη-Στεφανίδη, 2005. Sameroff et al., 2003. Ward, Bochner, & Furnham, 2001). Τα παιδιά είναι υποχρεωμένα να ακολουθήσουν τους γονείς τους, συχνά χωρίς να καταλαβαίνουν το λόγο για τον οποίο πρέπει να αφήσουν πίσω ό,τι αγαπούν, για να εγκατασταθούν σε μια άλλη χώρα, όπου μπορεί να αισθάνονται ξένα. Στη νέα χώρα τα παιδιά αντιμετωπίζουν συχνά ενδοψυχικές συγκρούσεις που προέρχονται από την επαφή των δύο πολιτισμών, τον πολιτισμό της χώρας προέλευσης, όπως εκφράζεται κυρίως μέσω της οικογένειας, και τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής, όπως εκφράζεται μέσω του σχολείου, με αποτέλεσμα να βιώνουν επιπολιτιστικό στρες. Στρεσογόνες είναι, όμως, και οι διακρίσεις τις οποίες βιώνουν ορισμένα παιδιά μεταναστών και παλιννοστούτων (Berry & Sam, 1996).

Σκοπός αυτής της εργασίας ήταν να εξετασθεί η σχέση μεταξύ των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας και της ψυχικής ανθεκτικότητας μεταναστών και παλιννοστούτων εφήβων. Για το σκοπό αυτό αρχικά ταυτοποιήθηκαν τέσσερις ομάδες εφήβων, βάσει της ποιότητας της σχολικής τους προσαρμογής και σε συνάρτηση με το βαθμό στρες που βίωναν (υψηλή/χαμηλή επάρκεια και αντιξοότητα). Στη συνέχεια οι ομάδες αυτές συγκρίθηκαν ως προς τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας των εφήβων.

Διατυπώθηκαν οι παρακάτω υποθέσεις: Πρώτον, δεδομένου ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν έχει προσαρμόσει το σχολικό πρόγραμμα στις ανάγκες των μεταναστών και των παλιννοστούτων, αναμενόταν ότι οι μετανάστες και οι παλιννοστούτες έφηβοι θα είχαν χαμηλό-

τερη σχολική επάρκεια από τους Έλληνες γηγενείς. Δεύτερον, αναμενόταν ότι οι μετανάστες και οι παλιννοστούτες έφηβοι θα δήλωναν υψηλότερο βαθμό αντιξοότητας από ό,τι οι Έλληνες γηγενείς, διότι έχουν να αντιμετωπίσουν στρεσογόνες προκλήσεις που συνδέονται, μεταξύ άλλων, με τη μετανάστευση και τον επιπολιτισμό (Luthar, in press. Μόττη-Στεφανίδη, 2005). Τρίτον, αναμενόταν ότι οι έφηβοι που είχαν υψηλή σχολική επάρκεια θα είχαν υψηλότερες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας από τους εφήβους με χαμηλή σχολική επάρκεια, ανεξάρτητα από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν (Bandura, 1997). Τέταρτον, αναμενόταν ότι οι γηγενείς Έλληνες θα είχαν υψηλότερες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας από τους Αλβανούς και τους Ελληνοπόντιους σε τομείς που συνδέονται με τη μάθηση. Οι τελευταίοι έχουν ελλιπή γνώση της ελληνικής γλώσσας, γεγονός που περιορίζει τη δυνατότητα για σχολική επιτυχία. Η εμπειρία επιτυχούς επίτευξης στόχων θεωρείται, όμως, βασική πηγή διαμόρφωσης των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας (Bandura, 1997. Καλαντζή-Αζίζι, 2002).

Μέθοδος

Δείγμα

Το δείγμα αποτέλεσαν 1.035 έφηβοι μαθητές γυμνασίου, οι οποίοι φοιτούσαν σε σχολεία του Νομού Αττικής. Από αυτούς οι 585 (297 αγόρια και 288 κορίτσια) ήταν γηγενείς Έλληνες, 85 (47 αγόρια και 38 κορίτσια) ήταν μετανάστες δεύτερης γενιάς (δηλαδή είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα από γονείς μετανάστες ή παλιννοστούτες), 136 (64 αγόρια και 72 κορίτσια) ήταν μετανάστες από την Αλβανία και 229 έφηβοι (111 αγόρια και 118 κορίτσια) ήταν Ελληνοπόντιοι παλιννοστούτες. Η ηλικία των μαθητών κυμαινόταν από 11.7 έως 16.1 έτη ($M = 13.4$, $SD = .9$) για τους γηγενείς Έλληνες, και από 11.7 έως 17.6 έτη ($M = 14.1$, $SD = 1.2$) για τους μετανάστες και τους παλιννοστούτες εφήβους.

Το μορφωτικό επίπεδο των γονέων των μαθητών είχε ως εξής: το 13.7% και το 9.0% των πατέρων και το 12.6% και το 6.0% των μητέρων των Ελλήνων και των μεταναστών μαθητών, αντίστοιχα, ήταν απόφοιτοι Α/θμιας εκπαίδευσης, το 49.6% και το 64.7% των πατέρων και το 54.8% και το 60.7% των μητέρων των Ελλήνων και των μεταναστών μαθητών, αντίστοιχα, ήταν απόφοιτοι Β/θμιας εκπαίδευσης, το 15.7% και το 7.8% των πατέρων και το 14.9% και το 10.7% των μητέρων των Ελλήνων και των μεταναστών μαθητών, αντίστοιχα, είχαν λάβει τεχνική/επαγγελματική εκπαίδευση (π.χ. ΤΕΙ), και το 21.0% και το 18.4% των πατέρων και το 17.8% και το 22.4% των μητέρων των Ελλήνων και των μεταναστών μαθητών, αντίστοιχα, είχαν πανεπιστημιακό πτυχίο ή μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών. Οι διαφορές του μορφωτικού επιπέδου των γονέων ως προς τη χώρα προέλευσης ήταν στατιστικά σημαντικές: για τον πατέρα, $\chi^2(5, N = 977) = 48.20, p < .001$, και για τη μητέρα, $\chi^2(5, N = 976) = 33.40, p < .001$.

Μέσα συλλογής των δεδομένων

Τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα αυτή ήταν διαθέσιμα, εκτός της ελληνικής γλώσσας, στην αλβανική και στη ρωσική, στις οποίες μεταφράστηκαν από δύο δίγλωσσα άτομα, με τη μέθοδο της αντίστροφης μετάφρασης. Πάντως, η συντριπτική πλειονότητα (πάνω από το 90%) των μαθητών επέλεξε να συμπληρώσει την ελληνική τους έκδοση. Αναλυτικά τα μέσα συλλογής των δεδομένων ήταν:

Αξιολόγηση της αντιξοότητας. Ο βαθμός αντιξοότητας που βιώνουν οι έφηβοι αξιολογήθηκε, πρώτον, με μία κλίμακα αρνητικών γεγονότων ζωής και, δεύτερον, με ένα ερωτηματολόγιο δημογραφικών στοιχείων.

Αρνητικά γεγονότα ζωής. Χρησιμοποιήθηκε το Ερωτηματολόγιο Γεγονότων Ζωής (Life Events Questionnaire. Fthenakis & Minsel, 2002), το οποίο περιλαμβάνει 19 γεγονότα. Ο έφηβος καλείται να σημειώσει τα γεγονότα που του συνέβησαν τα τελευταία δύο χρόνια, καθώς και να αξιολογήσει σε μία πεντάβαθμη κλίμακα, πρώ-

τον, πόσο επιβάρυνε κάθε γεγονός τη ζωή του όταν συνέβη και, δεύτερον, πόσο κάθε γεγονός επιβαρύνει ακόμα τη ζωή του.

Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε η απλή αθροιστική καταμέτρηση των γεγονότων ζωής που συνέβησαν στους μαθητές και δεν ελήφθη υπόψη η αυτοαναφερόμενη επιβάρυνση εξαιτίας των γεγονότων αυτών στη ζωή τους. Η απόφαση αυτή είναι συμβατή με τη διεθνή βιβλιογραφία για την ψυχική ανθεκτικότητα (π.χ. Luthar, 1991), εφόσον έχει βρεθεί ότι το άθροισμα των γεγονότων ζωής παρουσιάζει εξίσου υψηλή συνάφεια με τις εξαρτημένες μεταβλητές όση και το άθροισμα του βαθμού επιβάρυνσης από τα γεγονότα αυτά (Luthar & Cushing, 1999).

Έντεκα από τις ερωτήσεις του Ερωτηματολογίου Γεγονότων Ζωής αφορούν γεγονότα που θεωρείται ότι δεν επηρεάζονται από τη συμπεριφορά του εφήβου (π.χ. «Έχουν χωρισει οι γονείς σου», «Έχει περάσει κάποιο μέλος της οικογένειάς σου μια σοβαρή αρρώστια, τραυματισμό ή εγχείρηση»), ενώ οι υπόλοιπες οκτώ ερωτήσεις αναφέρονται σε γεγονότα που επηρεάζονται άμεσα από τη συμπεριφορά του εφήβου, και έτσι παρουσιάζουν υψηλή συνάφεια με τις μετρήσεις ψυχολογικής επάρκειας, δηλαδή με την εξαρτημένη μεταβλητή (π.χ. «Έπρεπε να επαναλάβεις μία τάξη», «Εγκατέλειψες το σχολείο»). Στην παρούσα έρευνα η αξιολόγηση της αντιξοότητας βασίσθηκε μόνο στα 11 ανεξάρτητα γεγονότα ζωής (Masten, Hubbard, Gest, Tellegen, Garnezy, & Ramirez, 1999).

Κοινωνικοδημογραφικές μεταβλητές. Για τους σκοπούς της έρευνας σχεδιάστηκε ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς, το οποίο περιέχει, μεταξύ άλλων, κοινωνικοδημογραφικές μεταβλητές που θεωρούνται παράγοντες επικινδυνότητας (Luthar, 1991). Τα κοινωνικοδημογραφικά στοιχεία αφορούσαν το μορφωτικό επίπεδο και το επάγγελμα του κάθε γονέα χωριστά, την οικογενειακή κατάσταση των γονέων, καθώς και την πυκνότητα της κατοικίας της οικογένειας.

Αξιολόγηση της σχολικής επάρκειας. Για τη μελέτη της σχολικής επάρκειας των εφήβων συνεκτιμήθηκαν οι πληροφορίες που συγκεντρώ-

θηκαν από τη χορήγηση ειδικού ερωτηματολογίου στους καθηγητές, από τη σχολική βαθμολογία των μαθητών και από τον αριθμό των απουσιών τους, με βάση τα στοιχεία του σχολικού ατομικού τους φακέλου.

Αξιολογήσεις των καθηγητών. Ένας καθηγητής (συνήθως ο φιλόλογος) από κάθε τμήμα κλήθηκε να συμπληρώσει ειδικά σχεδιασμένο ερωτηματολόγιο για κάθε μαθητή, οι ερωτήσεις του οποίου αναφέρονται σε συμπεριφορές και δεξιότητες που οι καθηγητές είναι πιθανό να γνωρίζουν από την καθημερινή επαφή τους με τους μαθητές. Για τους σκοπούς της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν 12 (από τις 19) ερωτήσεις οι οποίες αξιολογούσαν διάφορους τομείς της ψυχολογικής επάρκειας των μαθητών. Ειδικότερα, αυτές οι ερωτήσεις αξιολογούσαν την ακαδημαϊκή επάρκεια, τη διαταρακτική συμπεριφορά και τις προσηνείς συμπεριφορές του μαθητή (π.χ. «Συμμετέχει στο μάθημα», «Είναι ευγενικό παιδί», «Έρχεται συνήθως διαβασμένο», «Κάνει παρέα με παιδιά που δημιουργούν προβλήματα»). Οι ερωτήσεις βαθμολογούνταν με μία πεντάβαθμη κλίμακα σύμφωνα με το πόσο ταιριάζει κάθε χαρακτηριστικό στο μαθητή, όπου το 1 σήμαινε «καθόλου» και το 5 «πάρα πολύ».

Σχολική επίδοση. Για τη μελέτη της σχολικής επίδοσης των μαθητών καταγράφηκαν από τα επίσημα σχολικά αρχεία οι βαθμοί Α' τριμήνου σε 5 βασικά μαθήματα, τα οποία δίδασκαν τουλάχιστον 3 διαφορετικοί καθηγητές: Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Φυσική, Μαθηματικά και Ιστορία. Στις αναλύσεις χρησιμοποιήθηκε ο μέσος όρος των βαθμών στα μαθήματα γλώσσας (Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά και Ιστορία) καθώς και ο μέσος όρος των βαθμών στα θετικά μαθήματα (Μαθηματικά και Φυσική).

Αριθμός απουσιών. Καταγράφηκαν, επίσης, από τα επίσημα σχολικά αρχεία οι δικαιολογημένες και οι αδικαιολόγητες απουσίες κάθε μαθητή που έγιναν κατά τη διάρκεια του Α' τριμήνου.

Ψυχοκοινωνικοί πόροι: Προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας. Οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας των εφήβων αξιολογήθηκαν με το Ερωτηματολόγιο Προσδοκιών Αυτοαποτε-

λεσματικότητας (Perceived Self-Efficacy Scale) του Α. Bandura (Bandura, Barbaranelli, Caprara, & Pastorelli, 1996), το οποίο αποτελείται από 55 προτάσεις. Η κλίμακα βαθμολογείται από 1 έως 7 βαθμούς, όπου το 1 σημαίνει ότι ο έφηβος θεωρεί ότι δεν μπορεί να τα καταφέρει «καθόλου καλά» στο συγκεκριμένο τομέα, ενώ το 7 σημαίνει ότι θεωρεί πως μπορεί να τα καταφέρει «πολύ καλά».

Οι προτάσεις του ερωτηματολογίου ομαδοποιούνται σε 9 κλίμακες, οι οποίες αναφέρονται σε διάφορους τομείς των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας. Οι κλίμακες αυτές είναι οι εξής: «Εξασφάλιση κοινωνικής υποστήριξης», η οποία αναφέρεται στην εμπιστοσύνη του εφήβου στην ικανότητά του να εντοπίζει και να λαμβάνει τη βοήθεια που χρειάζεται στο σχολείο και στις κοινωνικές του σχέσεις: «Σχολική επιτυχία», η οποία αναφέρεται στις προσδοκίες του εφήβου σχετικά με την ικανότητά του να αποδώσει σε διάφορα σχολικά μαθήματα: «Αυτορρύθμιση της μάθησης», η οποία αναφέρεται στην πεποίθηση του εφήβου ότι μπορεί να δομησει το περιβάλλον του με τρόπο ώστε να στηρίξει τη διαδικασία της μάθησης, ότι μπορεί να οργανώσει τις σχολικές του υποχρεώσεις κ.λπ. «Δεξιότητες ελεύθερου χρόνου», η οποία αναφέρεται στην αυτοαποτελεσματικότητα όσον αφορά τη συμμετοχή σε ομαδικές δραστηριότητες: «Αυτορρύθμιση της συμπεριφοράς», η οποία αναφέρεται στην εμπιστοσύνη του εφήβου στην ικανότητά του να αντιστέκεται στην πίεση των συνομηλίκων για εμπλοκή σε ριψοκίνδυνες δραστηριότητες, π.χ. χρήση ουσιών: «Ανταπόκριση σε προσδοκίες», η οποία αναφέρεται στην πεποίθηση του εφήβου ότι μπορεί να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των γονέων, των καθηγητών, των συμμαθητών, αλλά και σε αυτές που έχει ο ίδιος από τον εαυτό του: «Κοινωνική αποτελεσματικότητα», η οποία αναφέρεται στην εμπιστοσύνη του εφήβου στην ικανότητά του να διατηρεί κοινωνικές σχέσεις και να διαχειρίζεται διαπροσωπικές συγκρούσεις: «Διεκδίκηση», η οποία αναφέρεται στην πεποίθηση του εφήβου ότι μπορεί να εκφράζει τη γνώμη του και να αντιμετωπίζει παράλογες απαιτήσεις από τους άλλους: και «Εξασφάλιση οικογε-

νειακής υποστήριξης», η οποία αναφέρεται στην πεποίθηση του εφήβου ότι μπορεί να λαμβάνει την υποστήριξη που χρειάζεται από τα μέλη της οικογένειάς του.

Ο έλεγχος της αξιοπιστίας των παραπάνω κλιμάκων έδειξε ότι η εσωτερική τους συνέπεια κυμαίνεται από ικανοποιητική έως πολύ καλή (δείκτες Cronbach α των κλιμάκων κυμαίνονταν μεταξύ .69 και .88), με μοναδική εξαίρεση τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας όσον αφορά την «εξασφάλιση κοινωνικής υποστήριξης». Η εσωτερική συνέπεια αυτής της κλίμακας ήταν μάλλον χαμηλή ($\alpha = .55$), γεγονός που αποδίδεται εν μέρει στο μικρό αριθμό προτάσεων που περιλαμβάνει ($n = 4$). Αντιθέτως, υψηλή ήταν η αξιοπιστία του συνολικού βαθμού προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας ($\alpha = .93$). Στις στατιστικές αναλύσεις των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε τόσο ο συνολικός βαθμός προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας όσο και η βαθμολογία καθεμίας από τις 9 κλίμακες.

Διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Τα στοιχεία της έρευνας συγκεντρώθηκαν με πέντε επισκέψεις σε κάθε σχολείο, σε διάστημα δύο εβδομάδων. Κατά την πρώτη επίσκεψη η κύρια ερευνήτρια παρουσίαζε στο διευθυντή και στους εκπαιδευτικούς το σκοπό της έρευνας και επέδιδε τα γράμματα συγκατάθεσης των γονέων, τα οποία (όπως και τα μέσα συλλογής των δεδομένων) ήταν διαθέσιμα στην ελληνική, στην αλβανική και στη ρωσική γλώσσα. Άνω του 80% των γονέων συμφώνησε να συμμετάσχουν τα παιδιά τους στην έρευνα. Στις τρεις επόμενες επισκέψεις, κατά τη διάρκεια μίας διδακτικής ώρας (περίπου 40 λεπτά) κάθε φορά, συμπληρώθηκαν τα ερωτηματολόγια από τους μαθητές. Η χορήγηση έγινε από ειδικά εκπαιδευμένους ερευνητές. Στην τελευταία επίσκεψη έγινε η καταγραφή των στοιχείων από τα επίσημα σχολικά αρχεία όσον αφορά τη βαθμολογία και τον αριθμό απουσιών των μαθητών.

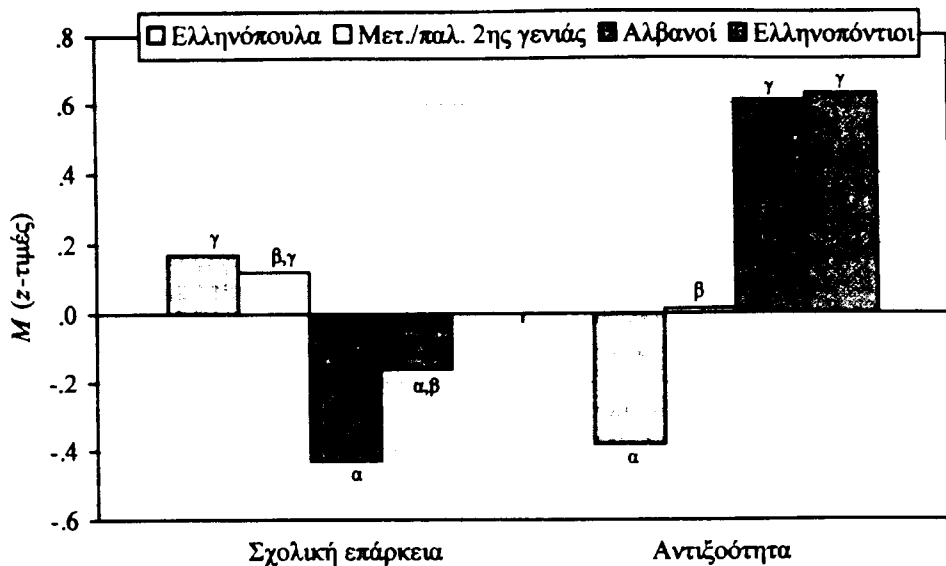
Αποτελέσματα

Σχολική επάρκεια. Για τη μέτρηση της σχολικής επάρκειας υπολογίστηκε ένας συνολικός δείκτης που προέκυψε από το μέσο όρο των δευτερογενών z-τιμών 15 μεταβλητών, οι οποίες είναι: οι μέσοι όροι βαθμολογίας στα θετικά μαθήματα και στα μαθήματα γλώσσας, ο αριθμός των απουσιών και οι αξιολογήσεις των δασκάλων σε 12 προτάσεις αναφορικά με την ακαδημαϊκή επάρκεια, τη διαταρακτική συμπεριφορά και τις προσηνείς συμπεριφορές των εφήβων (αφού προηγήθηκε αντίστροφη κωδικοποίηση των προτάσεων που δήλωναν διαταρακτική συμπεριφορά). Η εσωτερική συνέπεια της μέτρησης αυτής ήταν πολύ υψηλή (Cronbach $\alpha = .92$).

Η διαφοροποίηση των μέσων όρων του δείκτη σχολικής επάρκειας υπό την επίδραση δημογραφικών παραγόντων ελέγχθηκε με μία διπαραγοντική ανάλυση διακύμανσης (2-way ANOVA), όπου ανεξάρτητες μεταβλητές ήταν η χώρα γέννησης και το φύλο των εφήβων (4X2). Η επίδραση της χώρας γέννησης προέκυψε στατιστικά σημαντική. Τον υψηλότερο μέσο όρο σχολικής επάρκειας σημείωσαν τα Ελληνόπουλα και το χαμηλότερο οι Αλβανοί μαθητές. Οι εφηβοί μετανάστες/παλιννοστούντες δεύτερης γενιάς και οι Ελληνοπόντιοι βρέθηκαν σε ενδιάμεσο επίπεδο, με τους πρώτους να μη διαφέρουν σημαντικά από τα Ελληνόπουλα και τους δεύτερους να μη διαφέρουν σημαντικά από τους Αλβανούς. $F(3, 1006) = 17.96, p < .001$ (βλ. Σχήμα 1). Επιπλέον, οι μέσοι όροι σχολικής επάρκειας διέφεραν ως προς το φύλο των μαθητών: τα κορίτσια ($M_z = .24$) εμφάνισαν υψηλότερη σχολική επάρκεια από τα αγόρια ($M_z = -.39$), $F(1, 1006) = 69.89, p < .001$. Η αλληλεπίδραση της χώρας γέννησης και του φύλου στους μέσους όρους σχολικής επάρκειας ήταν στατιστικώς ασήμαντη.

Αντιξοότητα. Για τη μέτρηση του βαθμού αντιξοότητας υπολογίστηκε ένας γενικός δείκτης αντιξοότητας με βάση τη συσσωρευτική εμφάνιση παραγόντων επικινδυνότητας (Sameroff et al., 2003). Για το σκοπό αυτό οι παράγοντες επικινδυνότητας (συνολικός αριθμός αρνητικών γε-

Σχήμα 1

Μέσοι όροι των δεικτών σχολικής επάρκειας και αντιξοότητας ως προς τη χώρα γέννησης των εφήβων.

γονότων ζωής, χαμηλή μόρφωση και χαμηλή επαγγελματική κατάσταση πατέρα και μητέρας, υψηλή πυκνότητα κατοικίας, μονογονεϊκή οικογένεια) μετατράπηκαν σε διχότομες μεταβλητές, όπου οι τιμές 1 και 0 αντιστοιχούσαν σε υψηλό και χαμηλό επίπεδο αντιξοότητας, αντίστοιχα. Τα κριτήρια της κατηγοριοποίησης ήταν είτε εννοιολογικά, με βάση τη βιβλιογραφία, είτε στατιστικά, με βάση την κατανομή συχνότητας. Στην περίπτωση υιοθέτησης του στατιστικού κριτηρίου, το ακραίο 25% των τιμών προς την αρνητική κατεύθυνση θεωρήθηκε ότι δηλώνει υψηλή επικινδυνότητα (Sameroff et al., 2003). Έτσι, το 25.4% των μαθητών οι οποίοι ανέφεραν 5 ή περισσότερα αρνητικά γεγονότα ζωής, το 22.5% των εφήβων οι οποίοι ζούσαν σε κατοικία υψηλής πυκνότητας (όπου αναλογούσαν περισσότερα από 1 άτομα ανά δωμάτιο), το 16.1% του δείγματος το οποίο προερχόταν από μονογονεϊκές οικογένειες (εξαιτίας διαζυγίου, θανάτου ή απουσίας για άλλο λόγο του ενός γονέα), το

24.5% και το 24.7% που είχαν πατέρα ή μητέρα, αντίστοιχα, χαμηλού επιπέδου επαγγελματικής απασχόλησης (ανειδίκευτο εργάτη ή άνεργο), το 11.1% και το 9.7% που είχαν πατέρα ή μητέρα, αντίστοιχα, απόφοιτο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης βαθμολογήθηκαν με τιμή 1 στο σχετικό παράγοντα.

Ακολούθησαν μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (oneway ANOVAs) του δείκτη σχολικής επάρκειας ως προς καθεμιά από τις παραπάνω διχότομες μεταβλητές, έτσι ώστε να εντοπιστούν οι παράγοντες επικινδυνότητας οι οποίοι διαφοροποιούν το μέσο όρο σχολικής επάρκειας. Στατιστικώς σημαντικό αποτέλεσμα προέκυψε για την επίδραση των αρνητικών γεγονότων ζωής, της πυκνότητας κατοικίας, της οικογενειακής κατάστασης, του επαγγέλματος του πατέρα και του επαγγέλματος της μητέρας. Το άθροισμα της βαθμολογίας των μεταβλητών αυτών (εκφρασμένο σε z-τιμές) αποτέλεσε το γενικό δείκτη αντιξοότητας για κάθε έφηβο. Αντιθέτως, η

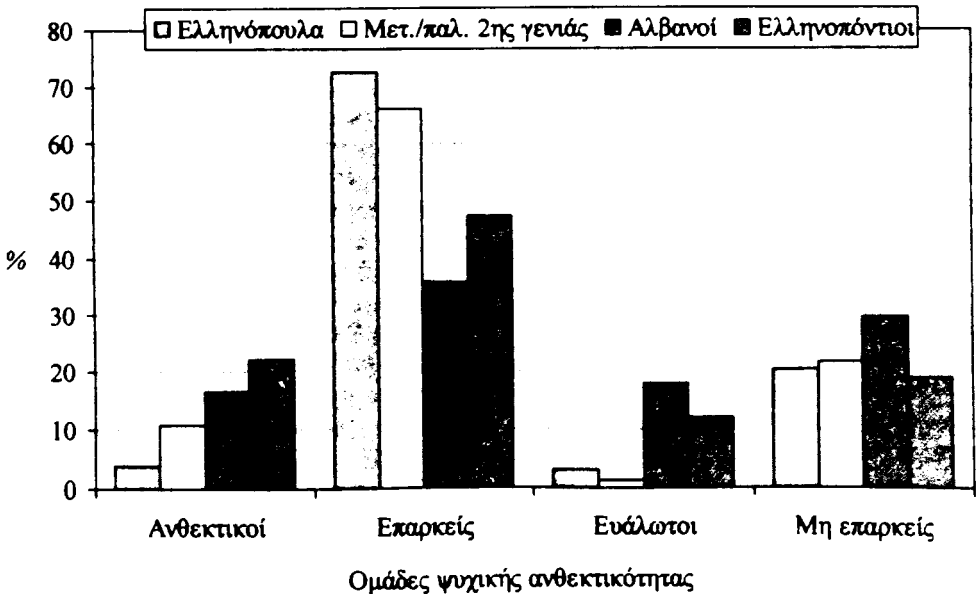
επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης των γονέων στους μέσους όρους σχολικής επάρκειας ήταν στατιστικώς ασήμαντη, επομένως οι δύο αυτοί παράγοντες δε συνυπολογίστηκαν στην εκτίμηση του επιπέδου αντιξοότητας.

Οι διαφορές των μέσων όρων του δείκτη αντιξοότητας ως προς την επίδραση δημογραφικών παραγόντων ελέγχθηκαν με μία διπαραγοντική ανάλυση διακύμανσης (2-way ANOVA), όπου ως ανεξάρτητες μεταβλητές χρησιμοποιήθηκαν η χώρα γέννησης και το φύλο των εφήβων (4X2). Η επίδραση της χώρας γέννησης στους μέσους όρους αντιξοότητας ήταν στατιστικώς σημαντική. Όπως φαίνεται στο Σχήμα 1, οι Αλβανοί και οι Ελληνοπόντιοι μαθητές σημείωσαν τους υψηλότερους μέσους όρους αντιξοότητας και τα Ελληνόπουλα τους χαμηλότερους, ενώ οι μετανάστες/παλινοστούντες δεύτερης γενιάς τοποθετήθηκαν σε ενδιάμεσο επίπεδο, $F(3, 1006) = 92.15, p < .001$. Στατιστικώς ασήμαντη ήταν η κύρια επίδραση του φύλου, καθώς και η αλληλεπίδραση του φύλου και της χώρας γέννησης

πάνω στο μέσο όρο αντιξοότητας των μαθητών.

Ταυτοποίηση των ψυχικά ανθεκτικών μαθητών. Για την εμπειρική διερεύνηση του ρόλου των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας στην ψυχική ανθεκτικότητα των μεταναστών και των παλινοστούντων μαθητών έγινε κατ' αρχάς ταυτοποίηση των ψυχικά ανθεκτικών μαθητών (δηλαδή των εφήβων που δήλωναν υψηλή αντιξοότητα και είχαν υψηλή επάρκεια), καθώς και τριών άλλων ομάδων σύγκρισης. Η πρώτη ομάδα σύγκρισης ήταν οι ψυχικά ευάλωτοι μαθητές, οι οποίοι δήλωναν μεν υψηλή αντιξοότητα αλλά είχαν χαμηλή επάρκεια, ενώ οι άλλες δύο ομάδες, αυτή των ψυχολογικά επαρκών και αυτή των ψυχολογικά μη επαρκών μαθητών, δήλωναν χαμηλή αντιξοότητα και είχαν οι μεν υψηλή και οι δε χαμηλή επάρκεια.

Όσο αφορά την αντιξοότητα, το κριτήριο διαχωρισμού των ομάδων τοποθετήθηκε μία τυπική απόκλιση πάνω από το μέσο όρο ($z > +1.0$), διότι πάνω από αυτό το σημείο η ψυχολογική επάρκεια των μαθητών παρουσίαζε σημαντική κάμψη

Σχήμα 2

Κατανομή (%) των ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας ως προς τη χώρα γέννησης των εφήβων.

(Sameroff et al., 2003). Έτσι, το 16.9% των μαθητών εντάχθηκε στην ομάδα υψηλής αντιξοότητας, έναντι του 83.1% των μαθητών οι οποίοι εντάχθηκαν στην ομάδα χαμηλής αντιξοότητας. Όσον αφορά τη σχολική επάρκεια, το κριτήριο διαχωρισμού των ομάδων τοποθετήθηκε μισή τυπική απόκλιση κάτω από το μέσο όρο του γενικού δείκτη επάρκειας. Για να θεωρηθεί ένας μαθητής ψυχολογικά επαρκής δε χρειαζόταν να παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλή επάρκεια, αλλά έπρεπε να λειτουργεί σε μέσο φυσιολογικό επίπεδο (Masten et al., in press). Έτσι, στην ομάδα που είχε υψηλή επάρκεια εντάχθηκε το 71.5% των συμμετεχόντων, με τιμή $z > -.50$, ενώ στην ομάδα που είχε χαμηλή επάρκεια εντάχθηκε το 28.5% των εφήβων, με τιμή $z < -.50$. Από τη διασταύρωση των παραπάνω επιπέδων υψηλής και χαμηλής επάρκειας/αντιξοότητας προέκυψαν τέσσερις ομάδες: οι «ψυχικά ανθεκτικοί» μαθητές (10.0%), οι «ψυχικά ευάλωτοι» μαθητές (6.9%), οι «ψυχολογικά επαρκείς» μαθητές (61.5%) και οι «ψυχολογικά μη επαρκείς» μαθητές (21.5%).

Βρέθηκε ότι η κατανομή των τεσσάρων ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας διαφέρει ως προς τη χώρα γέννησης των εφήβων, $\chi^2(9, N = 969) = 138.01, p < .001$. Όπως φαίνεται στο Σχήμα 2, η μεγάλη πλειονότητα των μεταναστών/παλινοστούντων δεύτερης γενιάς (66.2%) και των γηγενών Ελλήνων εφήβων (72.5%) ήταν «ψυχολογικά επαρκείς». Παρ' όλο που στην ομάδα αυτή εντάχθηκαν επίσης αρκετοί Ελληνοπόντιοι (47.6%) και Αλβανοί (35.9%) μαθητές, τα ποσοστά τους ήταν χαμηλότερα συγκριτικά με τους μετανάστες/παλινοστούντες δεύτερης γενιάς και τα Ελληνόπουλα. Σχεδόν ένας στους πέντε (18.0%) Αλβανούς και περίπου ένας στους δέκα (11.9%) Ελληνοπόντιους εφήβους χαρακτηρίστηκαν ως «ψυχικά ευάλωτοι», ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τα Ελληνόπουλα (3.1%) και τους μετανάστες/παλινοστούντες δεύτερης γενιάς (1.4%) ήταν μικρότερα. Σημαντικά μεγαλύτερος αριθμός Αλβανών (21.9%) και Ελληνοποντίων (16.4%), απ' ό,τι Ελλήνων (3.9%) και μεταναστών/παλινοστούντων δεύτερης γενιάς (10.8%), ήταν «ψυχικά ανθεκτικοί». Τέλος, περισσότεροι Αλβα-

νοί μαθητές (30%) συγκριτικά με τις άλλες τρεις ομάδες (περίπου 20% η καθεμιά) ήταν «ψυχολογικά μη επαρκείς».

Ως προς το φύλο, βρέθηκε ότι περισσότερα κορίτσια παρά αγόρια ανήκαν στην ομάδα των «ψυχικά ανθεκτικών» (12.5% έναντι 7.3%, αντίστοιχα) και των «ψυχολογικά επαρκών» (69.5% έναντι 53.1%, αντίστοιχα), ενώ ακόμα πιο άνιση –προς την αντίστροφη κατεύθυνση– ήταν η κατανομή των δύο φύλων μεταξύ των «ψυχικά ευάλωτων» (αγόρια: 10.9%, κορίτσια: 3.2%) και των ψυχολογικά «μη επαρκών» εφήβων (αγόρια: 28.7%, κορίτσια: 14.7%), $\chi^2(9, N = 980) = 60.28, p < .001$.

Προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας. Για να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας και της ψυχικής ανθεκτικότητας των μεταναστών και των παλινοστούντων μαθητών, το επόμενο βήμα μετά την ταυτοποίηση των ψυχικά ανθεκτικών μαθητών και των τριών ομάδων σύγκρισης ήταν η σύγκριση των τεσσάρων ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας τόσο ως προς το συνολικό βαθμό προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας όσο και ως προς τη βαθμολογία σε καθεμία από τις εννέα κλίμακες.

Ο έλεγχος των διαφορών των μέσων όρων των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας μεταξύ των ομάδων έγινε μέσω τριπαραγοντικής πολυμεταβλητής ανάλυσης διακύμανσης (3-way MANOVA), όπου ανεξάρτητες μεταβλητές ήταν το επίπεδο ψυχικής ανθεκτικότητας, η χώρα γέννησης και το φύλο (4X4X2), ενώ εξαρτημένες μεταβλητές ήταν οι εννέα κλίμακες του ερωτηματολογίου για τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας. Ο συνολικός βαθμός του ερωτηματολογίου αποτέλεσε την εξαρτημένη μεταβλητή σε ξεχωριστή, μονομεταβλητή ανάλυση διακύμανσης με τους ίδιους ανεξάρτητους παράγοντες (3-way ANOVA, 4X4X2). Όταν η ανεξάρτητη μεταβλητή είχε περισσότερες από δύο κατηγορίες-επίπεδα, ακολούθησαν πολλαπλές συγκρίσεις των μέσων όρων ανά ζεύγη με το post hoc κριτήριο του Bonferroni.

Σε πολυμεταβλητό επίπεδο, εντοπίστηκε στατιστικώς σημαντική επίδραση των ομάδων ψυχι-

Πίνακας 1

Μέσοι όροι των κλιμάκων του ερωτηματολογίου για τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας ως προς τις ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας των εφήβων

Κλίμακες προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας	Ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας				F-τιμή
	Ανθεκτικοί	Επαρκείς	Ευάλωτοι	Μη επαρκείς	
Εξασφάλιση κοινωνικής στήριξης	5.21	5.19	4.81	4.98	1.57
Σχολική επιτυχία	5.26 _β	5.43 _β	4.32 _α	4.38 _α	40.88***
Αυτορρύθμιση μάθησης	5.42 _β	5.26 _β	4.60 _α	4.46 _α	19.46***
Δεξιότητες ελεύθερου χρόνου	5.57	5.27	5.05	5.13	1.92
Αυτορρύθμιση συμπεριφοράς	6.12 _β	5.90 _β	4.74 _α	4.95 _α	26.29***
Ανταπόκριση σε προσδοκίες	5.70 _β	5.64 _β	4.98 _α	5.12 _α	9.71***
Κοινωνική αποτελεσματικότητα	6.21	6.14	5.87	5.95	1.85
Διεκδίκηση	5.97 _β	5.87 _β	5.49 _{α,β}	5.36 _α	7.16***
Εξασφάλιση οικογενειακής στήριξης	5.27 _β	4.93 _β	4.17 _α	4.63 _α	5.56***
Συνολική βαθμολογία	5.60 _β	5.52 _β	5.09 _{α,β}	4.99 _α	17.62***

* $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$.

Σημείωση: Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δε διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Bonferroni.

κής ανθεκτικότητας πάνω στο γραμμικό συνδυασμό των μέσων όρων των κλιμάκων για τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας. Το κριτήριο του Wilks ήταν ίσο με .82 και αντιστοιχούσε σε τιμή $F(27, 2596.98) = 7.06, p < .001$. Ο δείκτης η^2 για το μέγεθος της επίδρασης ήταν .07, δηλαδή το 7% της διασποράς του γραμμικού συνδυασμού των εξαρτημένων μεταβλητών ερμηνεύεται από τις τέσσερις ομάδες-επίπεδα ψυχικής ανθεκτικότητας.

Τα αποτελέσματα των μονομεταβλητών αναλύσεων συνοψίζονται στον Πίνακα 1. Οι διαφορές των μέσων όρων εξαιτίας του επιπέδου ψυχικής ανθεκτικότητας εντοπίζονται στις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας όσον αφορά τη «σχολική επιτυχία», $F(3, 897) = 40.88, p < .001$, την «αυτορρύθμιση της μάθησης», $F(3, 897) = 19.46, p < .001$, την «αυτορρύθμιση της συμπεριφοράς», $F(3, 897) = 26.29, p < .001$, την «ανταπόκριση σε προσδοκίες», $F(3, 897) = 9.71, p < .001$, την «εξασφάλιση οικογενειακής υποστήριξης», $F(3, 897) = 5.56, p < .001$, και τη «διεκδίκηση», $F(3, 897) = 7.16, p < .001$. Σε όλες τις πε-

ριπτώσεις, εκτός από την τελευταία, αναγνωρίζει κανείς την ίδια τάση: οι «ψυχικά ανθεκτικοί» και οι «ψυχολογικά επαρκείς» μαθητές σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους, οι οποίοι δηλώνουν υψηλότερες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας, απ' ό,τι οι «ψυχικά ευάλωτοι» και οι «ψυχολογικά μη επαρκείς» μαθητές. Στην περίπτωση της «διεκδίκησης», όπως και στο συνολικό βαθμό των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας, $F(3, 922) = 17.62, p < .001$, βρέθηκε ότι οι «ψυχικά ανθεκτικοί» και οι «ψυχολογικά επαρκείς» έφηβοι είχαν και πάλι τους υψηλότερους μέσους όρους, ενώ οι «ψυχολογικά μη επαρκείς» είχαν το χαμηλότερο. Οι «ψυχικά ευάλωτοι» μαθητές τοποθετήθηκαν σε ενδιάμεσο επίπεδο, το οποίο δεν τους διαφοροποίησε σημαντικά από τις άλλες τρεις ομάδες.

Όσον αφορά τη στατιστική επίδραση της χώρας γέννησης, η ανάλυση διακύμανσης ανέδειξε και εδώ συστηματικές διαφορές. Ο πολυμεταβλητός δείκτης Λ του Wilks ισούται με .91, τιμή που αντιστοιχεί σε $F(27, 2596.98) = 3.20, p < .001$. Ωστόσο το μέγεθος της συσχέτισης ήταν

Πίνακας 2

Μέσοι όροι των κλιμάκων του ερωτηματολογίου για τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας ως προς τη χώρα γέννησης των εφήβων

Κλίμακες προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας	Χώρα γέννησης				F-τιμή
	Ελληνόπουλα	Μετ./παλ. 2 ^{ος} γενιάς	Αλβανοί	Ελληνοπόντιοι	
Εξασφάλιση κοινωνικής στήριξης	5.17 _β	5.44 _β	5.00 _{α,β}	4.75 _α	4.90**
Σχολική επιτυχία	5.12 _β	5.34 _β	4.66 _α	4.53 _α	11.53***
Αυτορρύθμιση μάθησης	5.17 _β	5.38 _β	4.76 _α	4.63 _α	8.11***
Δεξιότητες ελεύθερου χρόνου	5.29	5.62	5.12	5.13	1.87
Αυτορρύθμιση συμπεριφοράς	5.46	5.82	5.46	5.25	1.32
Αναπόκριση σε προσδοκίες	5.51 _β	5.87 _β	4.92 _α	5.36 _β	9.03***
Κοινωνική αποτελεσματικότητα	6.08	6.26	5.87	6.06	1.64
Διεκδίκηση	5.75	5.91	5.46	5.68	1.83
Εξασφάλιση οικογενειακής στήριξης	4.90 _β	5.25 _β	4.37 _α	4.76 _{α,β}	3.80**
Συνολική βαθμολογία	5.35 _β	5.67 _β	5.05 _α	5.13 _α	6.21***

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$.

Σημείωση: Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δε διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Bonferroni.

μάλλον μικρό, εφόσον, σύμφωνα με το δείκτη η^2 , η χώρα γέννησης ερμηνεύει το 3% της διασποράς του γραμμικού συνδυασμού των μέσων όρων των εξαρτημένων μεταβλητών.

Οι μονομεταβλητές αναλύσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 2. Οι στατιστικώς σημαντικές διαφορές εντοπίζονται σε πέντε κλίμακες των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας, ως εξής: «σχολική επιτυχία», $F(3, 897) = 11.53$, $p < .001$, και «αυτορρύθμιση της μάθησης», $F(3, 897) = 8.11$, $p < .001$, όπου τα Ελληνόπουλα και οι μετανάστες/παλινοστούντες δεύτερης γενιάς σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους απ' ό,τι οι Αλβανοί και οι Ελληνοπόντιοι έφηβοι: «ανταπόκριση σε προσδοκίες», $F(3, 897) = 9.03$, $p < .001$, όπου οι Αλβανοί μαθητές σημείωσαν χαμηλότερο μέσο όρο από τις άλλες τρεις ομάδες: «εξασφάλιση κοινωνικής υποστήριξης», $F(3, 897) = 4.90$, $p < .01$, όπου τα Ελληνόπουλα και οι μετανάστες/παλινοστούντες δεύτερης γενιάς

σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο απ' ό,τι οι Ελληνοπόντιοι, ενώ οι Αλβανοί τοποθετήθηκαν σε ενδιάμεσο επίπεδο, που δεν τους διαφοροποιεί σημαντικά από τις άλλες τρεις ομάδες: και «εξασφάλιση οικογενειακής υποστήριξης», $F(3, 897) = 3.80$, $p < .01$, όπου και πάλι τα Ελληνόπουλα και οι μετανάστες/παλινοστούντες δεύτερης γενιάς υπερέιχαν, αλλά το χαμηλότερο μέσο όρο είχαν οι Αλβανοί, με τους Ελληνοπόντιους να βρίσκονται αυτή τη φορά σε ενδιάμεσο επίπεδο. Όσον αφορά το συνολικό βαθμό των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας, ο έλεγχος των διαφορών των μέσων όρων έδειξε ότι τα Ελληνόπουλα και οι μετανάστες/παλινοστούντες μαθητές δεύτερης γενιάς είχαν υψηλότερες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας απ' ό,τι είχαν οι Αλβανοί και οι Ελληνοπόντιοι, $F(3, 922) = 6.21$, $p < .001$.

Η διακύμανση των μέσων όρων των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας εξαιτίας του φύ-

λου ήταν σε γενικές γραμμές μικρότερη από τη διασπορά που αποδόθηκε στις ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας και στη χώρα γέννησης. Σε πολυμεταβλητό επίπεδο, ο δείκτης του Wilks ήταν στατιστικώς σημαντικός: $\Lambda = .98$, $F(9, 889) = 11.53$, $p < .001$, αλλά το μέγεθος της επίδρασης ήταν μικρό ($\eta^2 = .02$). Οι μονομεταβλητές αναλύσεις ανέδειξαν μόνο μία στατιστικώς σημαντική διαφορά, στις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας αναφορικά με την «αυτορρύθμιση της συμπεριφοράς», όπου τα αγόρια ($M = 5.60$) σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο απ' ό,τι τα κορίτσια ($M = 5.36$), $F(1, 897) = 6.82$, $p < .01$.

Τέλος, όλες οι διπαραγοντικές αλληλεπιδράσεις των ανεξάρτητων μεταβλητών πάνω στους μέσους όρους των κλιμάκων των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας προέκυψαν στατιστικώς ασήμαντες.

Συζήτηση

Στην έρευνα αυτή εξετάστηκε η σχέση μεταξύ των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας και της ψυχικής ανθεκτικότητας μεταναστών και παλινοστούτων εφήβων. Για το σκοπό αυτό έγινε ταυτοποίηση τεσσάρων ομάδων εφήβων βάσει της ποιότητας της σχολικής τους προσαρμογής σε συνάρτηση με το βαθμό στρες και αντιξοότητας που βίωναν: των ψυχικά ανθεκτικών (υψηλή αντιξοότητα και υψηλή επάρκεια), των ψυχικά ευάλωτων (υψηλή αντιξοότητα και χαμηλή επάρκεια), των ψυχολογικά επαρκών (χαμηλή αντιξοότητα και υψηλή επάρκεια) και των ψυχολογικά μη επαρκών (χαμηλή αντιξοότητα και χαμηλή επάρκεια). Στη συνέχεια συγκρίθηκαν οι τέσσερις αυτές ομάδες ως προς τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητάς τους.

Κατ' αρχάς, όμως, συγκρίθηκαν οι τέσσερις ομάδες εφήβων, Αλβανοί, Ελληνοπόντιοι, μετανάστες δεύτερης γενιάς και Έλληνες γηγενείς, πρώτον, ως προς τη σχολική τους επάρκεια και, δεύτερον, ως προς το βαθμό αντιξοότητας που δήλωναν ότι βίωναν. Βρέθηκε ότι οι Έλληνες γηγενείς μαθητές είχαν την υψηλότερη σχολική επάρκεια, ενώ οι Αλβανοί μαθητές είχαν τη χα-

μηλότερη. Η σχολική επάρκεια των μεταναστών δεύτερης γενιάς και των Ελληνοπόντιων βρισκόταν σε ενδιάμεσο επίπεδο. Οι μεν μετανάστες δεύτερης γενιάς δεν παρουσίαζαν στατιστικώς σημαντική διαφορά ούτε από τους Έλληνες ούτε από τους Ελληνοπόντιους, οι δε Ελληνοπόντιοι δεν παρουσίαζαν στατιστικώς σημαντική διαφορά ούτε από τους Αλβανούς αλλά ούτε και από τους μετανάστες δεύτερης γενιάς. Πρέπει να σημειωθεί ότι η σχολική επάρκεια των μαθητών δεν αναφέρεται μόνο στη επίδοσή τους στα μαθήματα του σχολείου αλλά σε μια σφαιρότερη αξιολόγηση της προσαρμογής τους στο χώρο του σχολείου.

Τα αποτελέσματα αυτά μπορούν να ερμηνευθούν εν μέρει από το γεγονός ότι οι τέσσερις αυτές ομάδες εφήβων διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το βαθμό που κατέχουν την ελληνική γλώσσα. Η γνώση της ελληνικής γλώσσας είναι ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένου ότι το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας μας υποχρεώνει όλους τους μαθητές να μάθουν την ίδια ύλη, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ότι ορισμένοι δεν μπορούν να κατανοήσουν επαρκώς τα κείμενα που διαβάζουν, παρέχοντάς τους από ελάχιστη έως καμία βοήθεια. Η αδυναμία δε ενός παιδιού να ανταπεξέλθει στις σχολικές του υποχρεώσεις αναμένεται να έχει αρνητικές επιπτώσεις τόσο στην ακαδημαϊκή του επίδοση όσο και στη γενικότερη προσαρμογή του στο χώρο του σχολείου (Masten, Burt, & Coatsworth, in press). Έτσι, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς έχουν σχετικά υψηλότερη σχολική επάρκεια διότι έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα και έχουν φοιτήσει στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, οπότε κατέχουν την ελληνική γλώσσα. Αντίθετα, οι Ελληνοπόντιοι, αν και μετανάστες ελληνικής καταγωγής, φαίνεται ότι δεν κατέχουν την ελληνική γλώσσα επαρκώς, ώστε να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες του εκπαιδευτικού συστήματος (Κασιμάτη, 1992).

Όσον αφορά το επίπεδο αντιξοότητας, βρέθηκε ότι οι Αλβανοί και οι Ελληνοπόντιοι βίωναν υψηλότερο βαθμό αντιξοότητας από τις άλλες δύο ομάδες. Οι γηγενείς Έλληνες δήλωναν τη λιγότερη αντιξοότητα από όλες τις ομάδες, ενώ οι

μετανάστες δεύτερης γενιάς έμοιαζαν να βιώνουν περισσότερη αντιξοότητα από τους Έλληνες αλλά λιγότερη από τους Αλβανούς και τους Ελληνοπόντιους.

Οι Αλβανοί και οι Ελληνοπόντιοι, οι οποίοι είχαν να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις τόσο της μετακίνησης όσο και της διαβίωσής τους στη χώρα ως μειονότητες, δεδομένου ότι ήταν μετανάστες πρώτης γενιάς, ζούσαν, όπως αναμενόταν, υπό περισσότερο στρεσογόνες και αντίξοες συνθήκες. Η μετανάστευση και η διαβίωση σε μια χώρα ως μειονότητα είναι σύνθετες διαδικασίες, οι οποίες συνδέονται με διάφορους παράγοντες επικινδυνότητας (Μόττη-Στεφανίδη, 2005). Οι μετανάστες και οι παλιννοστούντες έχουν να αντιμετωπίσουν τόσο τις δυσκολίες που προέρχονται από τη μετακίνησή τους όσο και άλλους σημαντικούς στρεσογόνους παράγοντες, όπως είναι η οικονομική ένδεια, οι διακρίσεις, ο ρατσισμός κ.λπ. (Luthar, in press). Αντίθετα, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς έχουν να αντιμετωπίσουν σημαντικά λιγότερους παράγοντες επικινδυνότητας, διότι ζουν ως μειονότητα σε μια χώρα, στην οποία, όμως, έχουν γεννηθεί.

Στη μελέτη αυτή εξετάστηκαν συμπληρωματικά, εκτός της μετανάστευσης, ως παράγοντες επικινδυνότητας κοινωνικοδημογραφικές μεταβλητές, οι οποίες συνδέονται κυρίως με την οικονομική ένδεια και γενικότερα την κοινωνική αντιξοότητα, καθώς και διάφορα ψυχοπαιδικά γεγονότα, διότι έχει βρεθεί ότι οι παράγοντες επικινδυνότητας τείνουν να συνυπάρχουν, με αποτέλεσμα ένα άτομο να αντιμετωπίζει συχνά τις επιπτώσεις περισσότερων του ενός παραγόντων. Όταν δε ένας έφηβος έχει να αντιμετωπίσει έναν παράγοντα επικινδυνότητας, ο κίνδυνος για την ψυχοκοινωνική του προσαρμογή και την ψυχική του υγεία αναμένεται να είναι σημαντικά μικρότερος από όταν έχει να αντιμετωπίσει περισσότερους παράγοντες επικινδυνότητας (Masten, 2001).

Οι βαθμολογίες της αντιξοότητας και της σχολικής επάρκειας διαχωρίστηκαν έτσι ώστε να δημιουργηθούν δύο ομάδες: οι μαθητές με υψηλή και χαμηλή αντιξοότητα και οι μαθητές με

υψηλή και χαμηλή σχολική επάρκεια. Όσον αφορά την αντιξοότητα, χρησιμοποιήθηκε ένα υψηλό κριτήριο διαχωρισμού, μία τυπική απόκλιση πάνω από το μέσο όρο, ώστε να εξασφαλισθεί ότι οι έφηβοι αυτοί ζούσαν κάτω από συνθήκες σημαντικής αντιξοότητας (Luthar & Cushing, 1999). Αντίθετα, όσον αφορά τη σχολική επάρκεια, δεδομένου του πληθυσμού που ήταν ο στόχος της μελέτης, θεωρήθηκε ότι ένα παιδί μεταναστών ή παλιννοστούντων ήταν ψυχολογικά επαρκές εάν η συνολική βαθμολογία του έδειχνε ότι λειτουργεί τουλάχιστον σε ένα μέσο φυσιολογικό επίπεδο, δε χρειαζόταν δηλαδή να λειτουργεί σε υψηλά επίπεδα επάρκειας (Masten, Burt, & Coatsworth, in press).

Η συνδυαστική βαθμολογία στις δύο μεταβλητές, αντιξοότητα και σχολική επάρκεια, η οποία προέκυψε από τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων, επέτρεψε την ταυτοποίηση των τεσσάρων ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας. Βρέθηκε ότι τα περισσότερα παιδιά και των τεσσάρων εθνικών ομάδων ήταν ψυχολογικά επαρκή. Σημαντικός αριθμός τόσο γηγενών όσο και μεταναστών και παλιννοστούντων εφήβων δήλωνε δηλαδή χαμηλό βαθμό αντιξοότητας και λειτουργούσε τουλάχιστον σε μέσο φυσιολογικό επίπεδο στο χώρο του σχολείου. Το εύρημα αυτό είναι σύμφωνο με τη διεθνή βιβλιογραφία (Sameroff et al., 2003). Όσον αφορά ιδιαίτερα τους μετανάστες και τους παλιννοστούντες, τα αποτελέσματα αυτά συνάδουν με τα ευρήματα άλλων μελετών που έχουν δείξει ότι πολλά παιδιά μεταναστών και παλιννοστούντων έχουν την ικανότητα να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της μετανάστευσης και του επιπολιτισμού και να προσαρμοσθούν στις απαιτήσεις του νέου τους περιβάλλοντος (Garcia Coll & Magnuson, 1997). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το ένα τρίτο με ένα πέμπτο τόσο των γηγενών όσο και των μεταναστών/παλιννοστούντων εφήβων ήταν ψυχολογικά μη επαρκές, που σημαίνει ότι ένα σημαντικό ποσοστό εφήβων, αν και δήλωνε χαμηλή αντιξοότητα, είχε χαμηλή σχολική επάρκεια. Το εύρημα αυτό δε συμφωνεί με ευρήματα από άλλες μελέτες, που έχουν εντοπίσει ελάχιστα μη

επαρκή παιδιά, με αποτέλεσμα να μην μπορούν στις μελέτες αυτές να αποτελέσουν ξεχωριστή ομάδα (π.χ. Masten et al., 1999). Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι και αυτά τα παιδιά ζουν κάτω από στρεσογόνες ή αντιξοές συνθήκες, οι οποίες όμως δεν εξετάστηκαν σε αυτή τη μελέτη.

Όταν συγκρίθηκαν οι τέσσερις ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας, ανεξάρτητα από την εθνικότητα και τη χώρα γέννησης των εφήβων, ως προς τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητάς τους, βρέθηκε ότι οι ψυχικά ανθεκτικοί και οι ψυχολογικά επαρκείς έφηβοι, οι οποίοι δε διέφεραν μεταξύ τους, είχαν στους περισσότερους τομείς υψηλότερες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας απ' ό,τι οι άλλες δύο ομάδες. Ειδικότερα βρέθηκε ότι οι ψυχικά ανθεκτικοί και οι ψυχολογικά επαρκείς έφηβοι είχαν υψηλότερες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας από τις άλλες δύο ομάδες σχετικά με την ικανότητά τους σε θέματα που συνδέονται με τη μάθηση (για σχολική επιτυχία, αυτορρύθμιση της μάθησης και ανταπόκριση σε προσδοκίες), με την αυτορρύθμιση της συμπεριφοράς τους και με την εξασφάλιση οικογενειακής στήριξης. Οι δύο ομάδες που είχαν υψηλή επάρκεια είχαν, επίσης, υψηλότερες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας από τους ψυχολογικά μη επαρκείς εφήβους σχετικά με την ικανότητά τους για διεκδίκηση. Οι ψυχικά ευάλωτοι έφηβοι είχαν, όμως, στον τομέα αυτόν ενδιάμεση βαθμολογία και δε διέφεραν ούτε από τους ψυχικά ανθεκτικούς και ψυχολογικά επαρκείς εφήβους ούτε από τους ψυχολογικά μη επαρκείς εφήβους. Ενδιαφέρον είναι ότι δε βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ ψυχικής ανθεκτικότητας και χώρας γέννησης, κάτι που σημαίνει ότι οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας συνδέονται με τον ίδιο τρόπο με το βαθμό ψυχολογικής επάρκειας των εφήβων, ανεξάρτητα από τη χώρα γέννησής τους.

Πέραν της εμπειρίας της μετανάστευσης, οι μαθητές του δείγματος είχαν να αντιμετωπίσουν και τις στρεσογόνες αναπτυξιακές προκλήσεις της εφηβείας. Όλοι οι μαθητές, ανεξάρτητα από

τη χώρα γέννησης και την εθνικότητά τους, διέφυαν το στάδιο της εφηβείας, η οποία θεωρείται από πολλούς ειδικούς ως περίοδος αναταραχής και θύελλας¹. Κατά τη διάρκεια της εφηβείας οι νέοι έχουν να αντιμετωπίσουν τις έντονες εσωτερικές πιέσεις που προέρχονται από τις απότομες αλλαγές στις οποίες υπόκειται το σώμα τους, αλλά και τον κατακλιισμό από τις ενορμήσεις της ήβης, καθώς και τις απαιτήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος, που προέρχονται από τους γονείς, τους συνομηλικούς και τους καθηγητές τους.

Η αποτελεσματικότητα με την οποία ο έφηβος θα αντιμετωπίσει τις αναπτυξιακές προκλήσεις της εφηβείας εξαρτάται εν μέρει από τη δύναμη των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητάς του. Από την άλλη πλευρά, οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό από την επιτυχία ή μη έκβαση των προσπαθειών του ατόμου να αντιμετωπίσει διάφορες προκλήσεις και δύσκολες καταστάσεις (Bandura, 1997). Στη μελέτη αυτή οι υψηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας συνδέονταν με την υψηλή ψυχολογική επάρκεια, ανεξάρτητα από το βαθμό αντιξοότητας κάτω από τον οποίο ζούσαν οι έφηβοι. Κατ' αρχάς οι έφηβοι με υψηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας που ζούσαν κάτω από συνθήκες χαμηλής γενικότερης αντιξοότητας είχαν καλύτερη ψυχοκοινωνική προσαρμογή από τους εφήβους που ζούσαν κάτω από παρόμοιες συνθήκες αλλά είχαν χαμηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας. Όταν οι έφηβοι ήταν αναγκασμένοι να αντιμετωπίσουν προκλήσεις, πέραν των φυσιολογικά αναμενόμενων λόγω του σταδίου που διέφυαν, η δύναμη των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητάς τους αναμενόταν επίσης να συνδέεται με την ποιότητα της ψυχοκοινωνικής τους προσαρμογής (Bandura, 1997. Bradley & Corwyn, 2001. Masten & Powell, 2003). Βρέθηκε ότι οι έφηβοι με υψηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας που ζούσαν κάτω από στρεσογόνες, αντίξοες συνθήκες, αντίθετα από τους εφήβους με χαμηλές προσδοκίες αυτοαποτελε-

1. Εκτενής αναφορά στο θέμα της φύσης της εφηβείας γίνεται από τη Μόττη-Στεφανίδη (1998).

σματικότητας, μπορούσαν να λειτουργούν σε υψηλά επίπεδα επάρκειας.

Ένας περιορισμός αυτής της μελέτης είναι ότι δεν εξετάζεται το φαινόμενο της ψυχικής ανθεκτικότητας και των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας διαχρονικά, με αποτέλεσμα να μην μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας είναι προστατευτικός παράγοντας για την προσαρμογή των εφήβων, ή, αντίθετα, ότι η υψηλή ψυχολογική επάρκεια έχει ως αποτέλεσμα τις υψηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας. Τα αποτελέσματα της μελέτης δείχνουν σαφώς ότι οι υψηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας συνδέονται με υψηλή επάρκεια, ανεξάρτητα από το επίπεδο της αντιξοότητας κάτω από την οποία ζει το άτομο, αλλά δεν επιτρέπουν να συμπεράνει κανείς ποια από τις δύο μεταβλητές είναι το αίτιο και ποια είναι το αποτέλεσμα. Σύμφωνα με τον Bandura (1997), οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας διαμορφώνονται εν μέρει από εμπειρίες επιτυχούς αντιμετώπισης προκλήσεων και τελικά της αποτελεσματικής προσαρμογής του ατόμου, στη συνέχεια, όμως, οι υψηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας ωθούν το άτομο να αναζητήσει όποιες ευκαιρίες προσφέρει το περιβάλλον του και να τις εκμεταλλευτεί με τρόπο που θα του επιτρέψει να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις στρεσογόνες προκλήσεις και τελικά να προσαρμοσθεί.

Όταν συγκρίθηκαν οι έφηβοι ανάλογα με τη χώρα γέννησής τους ως προς τις προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητάς τους, βρέθηκε ότι σε δύο τομείς που συνδέονται άμεσα με τη μάθηση (προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας σχετικά με σχολική επιτυχία και με την αυτορρύθμιση της μάθησης) οι Έλληνες και οι μετανάστες δεύτερης γενιάς είχαν σημαντικά υψηλότερες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας από τους Αλβανούς και τους Ελληνοπόντιους μαθητές. Σε δύο άλλους τομείς, που αναφέρονται σε μεγάλο βαθμό στην οικογένεια του εφήβου αλλά σχετίζονται και με τη μάθηση (ανταπόκριση σε προσδοκίες και εξασφάλιση οικογενειακής στήριξης), οι Έλληνες, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς και οι Ελληνοπόντιοι δε διέφεραν μεταξύ τους ως προς τις

προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας, ενώ στον τομέα που αφορά την εξασφάλιση κοινωνικής στήριξης οι Έλληνες, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς και οι Αλβανοί δε διέφεραν μεταξύ τους.

Οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας αναφέρονται συνήθως σε συγκεκριμένους τομείς και καταστάσεις και δεν αφορούν μια γενική εκτίμηση του ατόμου για τις ικανότητές του (Καλαντζή-Αζίζι, 2002), αν και έχουν περιγραφεί και πιο γενικευμένες προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας (Bandura, 1997). Στη μελέτη αυτή εξετάστηκε η σχολική επάρκεια των μαθητών, και οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας που παρουσίαζαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των ομάδων είχαν είτε άμεση είτε έμμεση σχέση με την προσαρμογή στο χώρο του σχολείου. Η σχολική επάρκεια εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη γνώση της γλώσσας της χώρας υποδοχής. Οι μαθητές οι οποίοι δε γνωρίζουν επαρκώς την ελληνική γλώσσα, ιδιαίτερα εφόσον δεν τους προσφέρεται η κατάλληλη υποστήριξη, δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στα μαθήματα του σχολείου και η αποτυχία σε αυτό τον τομέα φαίνεται ότι συνδέεται αρνητικά με τις σχετικές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητάς τους.

Εν κατακλείδι, η δύναμη των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας αποδείχθηκε ότι συνδέεται θετικά με την αποτελεσματικότητα της λειτουργίας του εφήβου στο χώρο του σχολείου. Αυτό το εύρημα ίσχυε για όλους τους εφήβους, ανεξάρτητα από τον υψηλό ή το χαμηλό βαθμό γενικής αντιξοότητας που υπήρχε στη ζωή τους και ανεξάρτητα από τη χώρα στην οποία είχαν γεννηθεί, αλλά και παρά τις σημαντικές διαφορές που υπήρχαν ως προς την ψυχολογική επάρκεια και την αντιξοότητα που βίωναν οι έφηβοι ανάλογα με τη χώρα γέννησής τους.

Βιβλιογραφία

- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W. H. Freeman & Co.
- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. V., & Pastorelli, C. (1996). Multifaceted impact of

- self-efficacy beliefs on academic functioning. *Child Development*, 67, 1206-1222.
- Berry, J. W., & Sam, D. L. (1996). Acculturation and adaptation. In J. W. Berry, M. H. Segall, & C. Kağitçibaşı (Eds.), *Handbook of cross-cultural psychology: Social behavior and applications* (pp. 291-326). Boston: Allyn and Bacon.
- Bradley, R. H., & Corwyn, R. F. (2001). Home environment and behavioral development during early adolescence: The mediating and moderating roles of self-efficacy beliefs. *Merrill-Palmer Quarterly*, 47(2), 165-187.
- Cicchetti, D., & Cohen, D. J. (Eds.) (1995). *Developmental Psychopathology* (Vol. 2). New York: Wiley & Sons, Inc.
- Fthenakis, W. E., & Minsel, B. (2002). *Die Rolle des Vaters in der Familie*. Stuttgart, Germany: Verlag W. Kohlhammer.
- Garcia Coll, H., & Magnuson, K. (1997). The psychological experience of immigration: A developmental perspective. In A. Booth, A. C. Crouter, & N. Landale (Eds.), *Immigration and the family* (pp. 91-131). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Garnezy, N. (1974). The study of competence in children at risk for severe psychopathology. In E. Anthony & C. Koupornik (Eds.), *A child in his family: Children at psychiatric risk* (International Yearbook, Vol. 3, pp. 77-97). New York: Wiley.
- Garnezy, N. (1993). Vulnerability and resilience. In D. C. Funder, R. D. Parke, C. Tomlinson-Keese, & K. Wildaman (Eds.), *Studying lives through time: Approaches to personality and development* (pp. 377-398). Washington, DC: American Psychological Association.
- Καλαντζή-Αζίζι, Α. (2002). *Αυτογνωσία και αυτοδιαχείριση: Γνωσιακή-συμπεριφοριστική προσέγγιση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κασιμάτη, Κ. (1992). *Πόντιοι μετανάστες από την Πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού. Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Luthar, S. S. (1991). Vulnerability and resilience: A study of high-risk adolescents. *Child Development*, 62, 600-616.
- Luthar, S. S. (in press). Resilience in development: A synthesis of research across five decades. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental Psychopathology: Risk, disorder, and adaptation, Volume 3* (2nd ed.). New York: Wiley.
- Luthar, S. S., & Cushing, G. (1999). Measurement issues in the empirical study of resilience: An overview. In M. D. Glantz & J. L. Johnson (Eds.), *Resilience and development: Positive life adaptations* (pp. 129-160). New York: Plenum Press.
- Luthar, S. S., & Zelazo, L. (2003). Research on resilience: An integrative review. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. 510-549). New York: Cambridge University Press.
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238.
- Masten, A. S., Burt, K. B., & Coatsworth, J. D. (in press). Competence and psychopathology in development. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental Psychopathology: Risk, disorder, and adaptation, Volume 3* (2nd ed.). New York: Wiley.
- Masten, A. S., & Coatsworth, J. D. (1995). Competence, resilience, and psychopathology. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental Psychopathology* (Vol. 2, pp. 715-752). New York: Wiley & Sons, Inc.
- Masten, A. S., Hubbard, J. J., Gest, S. D., Tellegen, A., Garnezy, N., & Ramirez, M. (1999). Competence in the context of adversity: Pathways to resilience and maladaptation from childhood to late adolescence. *Development and Psychopathology*, 11, 143-169.
- Masten, A. S., & Powell, J. L. (2003). A resilience framework for research, policy, and practice. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. 1-25). New York: Cambridge University Press.

- Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (1998). Η εξέλιξη της προσωπικότητας στην εφηβεία. Στο Ι. Τσιάντης (Επιμ.), *Βασική παιδοψυχιατρική. Τόμος δεύτερος, τεύχος πρώτο: Εφηβεία* (σ. 75-100). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2004). Η πολιτισμική διάσταση στις αντιλήψεις των γονέων και των εκπαιδευτικών σχετικά με την ψυχολογική επάρκεια των παιδιών και των εφήβων. *Νέα Παιδεία*, 111, 101-115.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2005). Ψυχικά ανθεκτικοί μετανάστες/παλινοστούντες μαθητές: Προστατευτικοί παράγοντες και παράγοντες επικινδυνότητας. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές Διαδρομές: Παλινόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Ντάλλα, Μ., Παπαθανασίου, Α. Χ., Τάκης, Ν., & Παυλόπουλος, Β. (υπό δημοσίευση). *Εθνική ταυτότητα, τακτικές επιπολιτισμού και ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών/παλινοστούντων μαθητών*. Σε τόμο επιλεγμένων εργασιών Κοινωνικής Ψυχολογίας, οι οποίες παρουσιάστηκαν στο 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, 21-24 Μαΐου 2003, Ρόδος.
- Sameroff, A., Gutman, L. M., & Peck, S. C. (2003). Adaptation among youth facing multiple risks: Prospective research findings. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. 364-391). New York: Cambridge University Press.
- Sroufe, L. A., & Rutter, M. (1984). The domain of developmental psychopathology. *Child Development*, 55, 17-29.
- Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The Psychology of culture shock* (2nd ed.). Hove, UK: Routledge.

Resilience and self-efficacy beliefs: A study of immigrant adolescents

**FROSSO MOTTI-STEFANIDI, VASSILIS PAVLOPOULOS, NIKOS TAKIS, MARINA DALLA,
ATHANASSIA-CHRYSSOULA PAPATHANASSIOU**
University of Athens, Greece

ANN S. MASTEN
University of Minnesota, USA

ABSTRACT

Immigration and acculturation are considered to be stressful for both children and adults. The purpose of this study was to examine the relation between self-efficacy and immigrant youth's resilience. The sample consisted of 1.035 high school students, 12-15 years of age. 585 were native Greeks, 85 second generation immigrants, 136 Albanians, 229 Pontiacs. Competence was measured through their school performance (school grades in different subjects), absenteeism and their behavior in school (teacher ratings with an especially designed questionnaire). Stress was measured with a Life Events questionnaire (Fthenakis & Minsel, 2002), as well as with a questionnaire containing questions on different sociodemographic variables, that are considered risk factors (Luthar, 1991). Adolescents' beliefs in their efficacy were measured with Bandura's Perceived Self-Efficacy Scale (Bandura et al., 1996). The sample was divided into four groups (resilient, vulnerable, competent, and maladaptive) based on their level of competence and the degree of adversity experienced. A 3-way ANOVA (resilience group by country of birth by gender) was conducted, which revealed that both resilient and competent adolescents had higher self-efficacy beliefs than vulnerable and maladaptive adolescents. High self-efficacy beliefs were related to competence, independently of the degree of adversity in the adolescent's life. A longitudinal study will reveal whether self-efficacy beliefs are actually a resource for competence or its result.

Key words: Resilience, Immigrant youth, Self-efficacy beliefs, Risk factors.

Address: Frosso Motti-Stefanidi, Department of Psychology, School of Philosophy, University of Athens, Panepistimiopoli, Ilissia, 157 84 Athens, Greece. Tel.: 0030-210-7277515, Fax: 0030-210-7277534, E-mail: frmotti@psych.uoa.gr